

TÓTH LÁSZLÓ

A nyelv mint mondandó

Újabb futam Ján Ondruš költészetéhez

Ján Ondruš, a 20. század második felének egyik legjelentősebb, nemzetközi összehasonlításban is előkelő helyre tört szlovák költője, a Párkány melletti Kisújfaluhoz tartozó, csehszlovák legionáriusok által létesített telepen született az 1920-as években Magyarországról ideköltöző szegény szülők fiaként. Gyermek- és ifjúkora nagy részét is a szüntelen költözések, valamint az ebből fakadó bizonytalanságok töltötték ki (sűrűn kényszerült iskolaváltásokra; gimnáziumba is négy helyen – Nagyszombatban, Érsekújváron, Pöstyénben és Galántán – járt, végül Nyitrán, a pedagógiai gimnáziumban érettségizett). Ám ezt követően is hányatott életet élt (nagyreszt önhibáján kívül), betegsége is már fiatalkorában jelentkezett, különböző foglalkozásokkal próbálkozott, végiglakta csaknem egész Szlovákiát (egy időben Prágával is kísérletezett), míg végül 1961-től tartós rokkantsági nyugdíjba helyezték. 2000-ben hunyt el a Pozsonyhoz közeli Stomfán, egy nyugdíjas otthon lakójaként.

Első versei tizenöt-tizenhat éves korában láttak napvilágot, és már ezekben is nem szokványos, teljesen egyéni hangot ütött meg, s későbbi, érett költészetének elemei, jelképei, útirányai, eljárásai is felbukkannak bennük („Értsétek meg, ha elbotlok / értsétek meg hogy el akarok esni. [...] Értsétek meg: magamat festem / s hogy kiszáradt torokkal / ha nincs számban nyál sem / csak a fájdalomról szólhat versem” – íme, tizenöt évesen írt, első megjelent versének néhány sora, nyersfordításban). 1956-ban a fiatal nemzedék irodalmi folyóirata, a Mladá tvorba közölte tíz versét; tulajdonképpeni pályakezdése így egybeesik az 1950-es évek derekától formálódó, a szlovák költészetet, metaforikus versbeszédet megújító Nagyszombati csoport indulásával, s annak meghatározó személyisége lesz, bár nézeteivel nem mindenben tudott azonosulni. (Például nem hitt a metafora „egyedül üdvözítő” voltában sem; elveti – a szlovák költészetben talán a legradikálisabban – a líra hagyományos eszköztárát, és szakít a szokványos versfelfogással, versértelmezéssel.) Már 1958-ra elkészül első önálló verseskötetével (*Vajičko* [Tojás]), melynek kéziratát azonban a kiadótól indoklás nélkül visszakapja. Költészetének tevélegesen szakasza az 1960–70-es évek fordulójára véget is ért: 1972-es, ötödik verseskönyve után gyakorlatilag már csak régebbi szövegeit felújító, illetve kéziratban maradt korábbi opusait, valamint humoros vers- és szövegjátékait közreadó könyvei és válogatásai jelentek meg (nem is mindig a költő teljes egyetértésével, hiszen az 1980-as években kiadói válogatások voltak ezek, miközben az általa

leadott, illetve átdolgozott és véglegesnek szánt szövegeit tartalmazó kéziratait, elképzeléseivel egyező versválogatásait a kiadók ezekben az években ismét rendre visszautasították, s csupán a rendszerváltás után, az 1990-es években megjelentetett kötetei: *Prehltanie v lasu* [Hajnyelés, 1996], és a satirikus-humoros-nyelvjátékos *Ovca vo vlčej koži* [A farkasbőrbe bújt bárány, 1997] tükrözhetnék intencióit). Nyelvi-poétikai-noétikai törekvései végigvitelében – az azoknak kedvezőtlen társadalmi-politikai légkör mellett – állandósult betegsége is akadályozta, jóllehet költészete így, korán lezárult formájában is a teljesség felé mutat, azt kíséri és idézi meg; a szlovák költészetben pedig teljesen egyedülálló, de tágabb összefüggésben, így nálunk is jogos figyelemre méltó minőséget, világot teremtett. Mindemellett egy páratlanul egységesnek ható életmű-egészt sikerült létrehozni, akárcsak nemzedéktársai közül a korán elhunyt Ján Stachónak, akiről joggal állapította meg egyik értő kritikusa, Valér Mikula, hogy versei csak egész oeuvre-jének tükrében érthetők meg, aminek érvényességét Igor Hochel rögtön – s teljes joggal – Ondruša is kiterjesztette. Hiszen rá ugyanígy érvényes, ha nem Stachónál is fokozottabban, hogy életműve egyben újra is értelmezi a verseit, miként azok, külön-külön, egész életművének is más-más olvasatot ad(hat)nak, vagyis az értelmezhetőség felől *nyitva hagyják* azt. Másképpen szólva, Ondruš versei már kezdettől, azaz a legelsőtől fogva ugyanazon nagyobb, ám befejezhetetlen egész, egy határozott költői-írói plánum, egy, afféle joyce-i Work in Progress felé mutattak.

Ondruš *Šialený mesiac* (Őrült hold, 1965) című első kötetének versei olyan lecsupaszított nyelvi-képi konstrukciók, melyekben a költő, módszeresen birtokba véve az őt környező tárgyi világot, minduntalan szembetalálja magát vele s önmagával. (E versei talán leginkább a szerb Vasko Popával hozzák rokonságba, akinek műveiből – egy-két évvel Weöres Sándor úttörő Popa-magyarítása előtt – a szóban forgó években épp Ondruš fordított le szlovákra egy kötetre valót.) Verseiben költőnk lírai hőse megkettőződik („Átlépve a kést, fél lábaddal a kés / előtt leszel, a másikkal mögötte, / két kalappal a fejedben, / két ablakból tekintesz szét, / két almába harapsz”): az *eszményi* és a *megvalósult* – mint egyugyanazon élet két lehetőségének kifejeződése – elválik bennük egymástól. 1968-ban megjelent további két kötetében (*Posunok s kvetom* [Virágeltolódás]; *V stave žlče* [Eperállapotban]) oldódik verseinek, versnyelvének szikársága, sajátos konstruktivizmusának hidegségét, ridegségét, kiszámítottságát egy áradóbb, oldottabb, látomásosabb versbeszéd váltja fel, mely látszatra inkább a szürrealista poétikával tart rokonságot, egymástól távoli fogalmakat, dolgokat (tárgyakat, jelenségeket) ránt egybe, amivel váratlan intenzitású képi és nyelvi energiákat szabadít föl, anélkül, hogy átadná magát a szürrealista versek automatizmusának. Mindeközben a *V stave žlče* verskatedrálisának lázadó Paulusa és rezignált Saulusa is egyugyanazon személy két, egymással vitatkozó énje, s általuk az ember mindig ellentételezettségében és ellentmondásaiban éli meg életét. Ondruš lírai „hőse” egyszerre megváltója is, végzete is önmagának. Olyan ontológikus ihletésű líra az övé, melyben a létezés drámája tudati és nyelvi szinten egyaránt kifejezésre jut.

A kibeszélhetetlen kibeszélése Ondrušt az adott nyelvi – és nyelvtani – hagyományok, szabályok, szerkezetek elvetésére/felülírására, figyelmen kívül hagyására készíti, egy új, mondandójának, életérzésének, életélményének és -tapasztalatainak – mind szókészletében, mind mondattani, illetve szó szerkezeti, valamint grammatikai szinten – megfelelő nyelvet teremt. Az Ondruš-versek által beszélt (beszéltetett?) nyelv a *V stave žlče* után tovább erodálódik, mintha a személyiség egységének megszűntét az egyértelmű beszéd lehetetlensége, a nyelv széthullása is demonstrálná. (Miközben, tegyem hozzá gyorsan, ez a széthullás, dekonstruálás újrakonstruálást, újraszerkesztést is jelent egyben.) Ez a

folyamat tetőződik be aztán az 1997-es *Ovca vo vlčej koži* című kötetében (ehhez azonban tudni kell, hogy ezekből a verseiből, a nyelvi dekonstrukciót végletekig vivő opusából már 1982-ben leadott a Slovenský spisovateľ kiadónak egy kötetet, ám azt rövid úton vissza is kapta), melyben teljesen *szétszereli* a nyelvet, szétszedi a szavakat, azok (eredeti) jelentését figyelmen kívül hagyva, az egyes szóelemeket tetszőlegesen ide-oda rakosgatja, miközben a szöveg továbbra is a folyó (folyamatos) beszédet imitálja. (Maga a költő „szeniliáknak” nevezi nem kevés öniróniával ezeket a szövegeit; míg Milan Hamada a „slovotvorba – slovoborba” [szóteremtés – szórombolás] szópárral írja le Ondruš eljárását.) A formalista, haszon-, illetve jelentéselvű, *zárt* nyelvfelfogástól való zsigeri rettegése Ondruš arra készíti, hogy már az 1960-as évek első felében, derekán olyan *nyitott* művel kísérletezzék, mellyel – Eco fellépésével szinte egy időben – nemcsak a költői nyelvnek, hanem magának a szlovák nyelvnek a határait is alaposan kitágította (ezzel a gesztusával – de szigorúan csak ezzel! – a magyar olvasót távolról egy kicsit akár Juhász Ferencre is emlékeztethetné). Költőnk a nyelvet, ahogy valaki írta róla, „drámaként éli meg”; számára a nyelv nem mondandója kifejezésének eszköze, hanem a *mondandója maga*.

Fiatalabb pályatársa, Daniel Hevier – aki kiadóként az 1990-es években a *Prehltanie vlasu* és az *Ovca vo vlčej koži* megjelentetésében is közreműködött – olyan poétának tekinti Ondrušt, aki verseiben (verseivel) szüntelenül (programszerűen) „kijavítja”, korrigálja a körülötte levő valóságot, s azon költők közt találja meg a helyét, akik a szót kulcsnak tekintik „a valóságra nyíló ajtó kitéréséhez és bezárásához”, amilyen például a cseh Holan, a magyarul máig szinte teljesen ismeretlen francia Jean-Pierre Duprey vagy a szerb Popa. Fenti értelemben Ondruš terjedelmében ugyan nem nagy életműve *Básnické dielo* (Összegyűjtött versek) című, eddigi legteljesebb, annak gazdag dokumentációját, recepcióját is tartalmazó, a költői szándék és végakarat felől is autentikusnak tekinthető, a Kalligram Könyvkiadónál 2011-ben megjelent kiadásának versanyaga alig több mint háromszáz oldalt tesz ki, de művészi és emberi vonatkozásait, mélységeit és vállalkozása nagyságát tekintve monumentális lírája a szlovák költészetben feltétlenül új utakat járt be. Sőt, akad kritikusa, Fedor Matejov, aki épp költőnk lírájának – sőt magának a költőnek is – e szoliter jellegét, előzmény nélkülségét, illetve megismételhetetlenségét domborította ki. Ján Ondruš kora (és utókora) szlovák költészetére gyakorolt termékenyítő, személyiség- és nyelvfelszabadító hatása, szenzualizmusa ugyanis egyértelműen kimutatható, s a kortárs szlovák líra számos jelentős alkotójának pályáját, törekvéseit befolyásolta.

Az 1990-es években szlovák részről háromszor is felterjesztették Nobel-díjra.

Verseiből – jobbára már csak a halála után – norvég, bolgár, angol, német, szerb, szlovén és spanyol nyelvű kiadások készültek; nyelvünkön szlovákiai magyar és magyarországi lapokban, folyóiratokban, valamint antológiákban olvasható (*Gyűjtőpont; Cseresznyevirágok balladája; XX. századi cseh és szlovák költészet; A kétféjű macska; Gyalogutak a magasba*) Tandori Dezső, Végh György, Baka István, Zádor András, Dénes György, Varga Imre, Zana Zoltán, valamint főleg e sorok írójának átültetésében.

Magam egyébként már kis híján ötven éve birkózom Ondruš megértésével (értelmezésével), illetve fordításával (magyarításával); még kötet nélküli pályakezdő koromban hívta fel rá a figyelmemet az akkori Irodalmi Szemle mozgalmas, pezsgő szerkesztőségi életet jelentő műhelyében Tózsér Árpád, s versei jelentős mértékben befolyásolták költői indulásomat is (az 1970-es *Egyszemű éjszaka* című antológiában szereplő, valamint 1971-es első kötetembeli verseim egyikénél-másikánál kimutathatóan *ő fogta a kezemet, ő vezette a ceruzámat*). (Sőt még 1975-ös második, szavainak meglehetősen szűk regiszterére, illetve néhány, jelképes erejű kulcsszavának frekvenciát helyetbe hozására épülő

verseskötetemben sem tudtam teljesen – igaz, tudatosan nem is akartam – szabadulni közvetlen hatásától.) Ám ugyanígy be kell vallanom azt is, hogy a legelső Ondruš-fordításom bár még 1970-ben megjelent, s az 1990-es évek közepéig számos szlovákiai magyar és magyarországi lap, irodalmi folyóirat közölte azokat (emellett három versével szerepeltettem a huszonhat kortárs szlovák költőt felsorakoztató válogatásomban, a *Gyűjtőpontban*, tizennégygel pedig a címét is tőle kölcsönző *A kétféjű macskában*, az életműve egyik tartóoszlopát jelentő *Epeállapotban* című, kötetnyi terjedelmű hosszúversének magyarítását pedig előbb teljes egészében közölte a veszprémi *Visszhang* egyik 1986-os száma, majd alakítgatva rajta ezt-azt, besoroltam 1994-es verseskötetembe, a *Hármaskönyvbe* is, az ez évi Könyvfesztiválra készült újabb, *Gyalogösvények a magasba* című fordítói válogatásomhoz valamennyi eddigi Ondruš-magyarításomat alaposan átdolgoztam. Elsősorban azért, mert ehhez a válogatáshoz verseinek a költő által élete utolsó szakaszában módosított, átírt, illetve véglegesnek tekintett változatait vettem alapul – így jártam el az *Epeállapotban* esetében is, teljes mértékben igazodva a költő rövidítéseivel, illetve tartalmi változtatásaihoz, melyek egyik legfontosabb eleme az eredeti vers – a költői én kettéhasadtságát tükröző, kettős személyiséget megtestesítő – Saulusának és Paulusának átírása a jóval egyszerűbb (egysíkúbb) szimbolikával, illetve metaforikus jelentéssel bíró Nappalira és Éjszakaira. Ugyanígy elfogadtam *Koža* (Bőr) című tizenhat részes hosszúversének átdolgozását, miszerint az eredetileg egyetlen összefüggő kompozíciót alkotó opust a költő később kilenc önálló verssé alakította át, így ezekből is (újra)fordítottam kettőt (*Mocsár; Az emlékezet utcáján*). De alaposan belenyúlt a költő első kötetének címadó versébe, megváltoztatva magát a címét is (*Šialený mesi-acról* [Az örült hold-ról] *Prvý mesiaca* [Az első hold-ra]), s az általam antológiacímme emelt *Mačka s dvoma hlavami* (A kétféjű macska) is nem csekély átváltozáson ment keresztül új címe, a *Panák s dvoma hlavami* (A kétféjű bábu) alatt. Nem hagyhattam viszont érintetlenül a költő azon darabjait sem, melyeket esetleg meg is őrzött eredeti formájukban, ugyanis az elmúlt évtizedekben többször és sokszorosan is szembesülnöm kellett a ténnyel, hogy Ondruš egy-egy versének fordítását soha nem lehet befejezni, csak abbahagyni, világ- és önszemléleti, tartalmi és költői, nyelvi elemeinek rendkívüli sokrétűségét és összetettségét, bonyolultságát figyelembe véve – melyek helyenként szinte megoldhatatlan nehézségek elé állítottak – klasszikusan értelmezett, adekvát versfordítások helyett más nyelveken legfeljebb csak különböző fordításváltozatok (értelmezéspróbák, értelmezésvariánsok) képzelhetők el belőle. De ezek is változhatnak, s változtak is valamennyi nekirugaszkodáskor, (miként másodjára Hérakleitosz folyója sem ugyanaz már, mint volt, amikor először léptünk habjai közé, Ondruš versei is minden olvasáskor másképp mutatkoznak meg előttünk, mint korábban láttuk (értelmeztük) őket (vagy mi vagyunk mások minden egyes olvasásukkor), azaz mindig más és más olvasatokat tolják előtérbe, párbeszédet folytatva így olvasóikkal. Ebből következően Ondruš jóformán fordítani sem lehet, pontosabban: akár ugyanazon fordító is – próbálkozásról próbálkozásra – csak variációkat tud készíteni verseire (ugyanarra akár többet is). S különösen igaz ez az *Ovca vo vlčej koži* opusaira, vers- és szójátékaira, frazeológiai experimentumaira, egyfajta lettrizmusára, neologizmusaira, mert az általuk patentírozott, illetve Ondruš által kialakított (teremtett?) szlovák versnyelvet egyszerűen lehetetlen megközeleíteni a kodifikált nyelvi ismereteken alapuló nyelvtudásunkkal, egyszerűen meg kellene teremteni azok magyar megfelelőit, amelyek megteremtésére azonban a magyar nyelv nem biztos, hogy alkalmas (hát még én!), s amelytől struktúrájában és nyelvileg-grammatikailag teljes mértékben elüt.